

Dagmara Chylińska

Uniwersytet Wrocławski

Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki

plac Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław

tel. 0692774940

d_ch@wp.pl

OBIEKTY MILITARNO-WOJSKOWE Z CZASÓW II WOJNY ŚWIATOWEJ NA DOLNYM ŚLĄSKU JAKO PRODUKT TURYSTYCZNY: AKTUALNE WYKORZYSTANIE I SZANSE ROZWOJU

MILITARY SITES FROM THE SECOND WORLD WAR IN LOWER SILESIA AS A TOURISM PRODUCT: CURRENT USE AND OPPORTUNITIES FOR DEVELOPMENT

Zarys treści: Dolny Śląsk jest regionem predestynowanym do rozwoju turystyki militarnej ze względu na znaczący potencjał obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej. Część z nich, m.in. obiekty podziemnego kompleksu „Riese”, stanowi gotowy produkt turystyczny, na który składają się zagospodarowane atrakcje turystyczne, infrastruktura turystyczna, promocja, rejestrowany ruch turystyczny oraz pozostałe komplementarne usługi. Inne obiekty militarne, zaliczane do umocnień Linii Środkowej Odry, stanowią potencjalny produkt turystyczny.

Słowa kluczowe: obiekty militarne, produkt turystyczny, Dolny Śląsk.

Zjawiskiem popularnym w ostatnich latach jest zainteresowanie turystów obiektami historyczno-wojskowymi, zwłaszcza z czasów ostatnich wojen światowych. W ramach tej kategorii znawcy przedmiotu wydzielają obiekty o charakterze budowli obronnych, pomników, cmentarzy czy muzeów (względnie skansenów) wojskowych (LIJEWSKI i in. 1992). Ze względu na ogromny potencjał ilościowy tego rodzaju obiektów oraz wartość historyczno-architektoniczną wielu z nich, jak również rosnące nimi zainteresowanie, warto byłoby wzbogacić turystyczną ofertę wybranych regionów Polski właśnie o produkt turystyczny zbudowany na bazie zabytków militarno-wojskowych.

Przedmiotem zainteresowań autorki są obiekty militarno-wojskowe z czasów II wojny światowej – głównie fortyfikacje stałe oraz inne obiekty

Abstract: Lower Silesia has the potential to become a destination region for military tourism in Poland because of its significant collection of military sites from the Second World War. Some of them, like the 'Riese' underground complex, are already a tourism product with an existing tourist presence, developed tourist attractions, a tourism infrastructure, promotion and other complementary services. Other military sites – for instance the Middle Odra Fortified Line – could be a potential tourism product in connection with the 'Odra Trail'.

Key words: military sites, tourism product, Lower Silesia.

A perceived phenomenon in tourism is the growth of interest in historical military sites from both the last world wars. According to the findings of experts, military sites contain fortifications, monuments, cemeteries and military museums (LIJEWSKI & others 1992). There are a significant number of military sites from the Second World War in Lower Silesia of high historical and monumental value and a tourist product based on these sites should be included in Lower Silesia's tourism offer.

The author's interest is in military sites from the Second World War, especially fortifications, and not nece-

wojskowe, niekoniecznie o ściśle militarnym przeznaczeniu. Celem niniejszego artykułu jest uzasadnienie tezy, że Dolny Śląsk powinien stać się jedną z głównych destynacji turystycznych dla turystyki militarnej w Polsce, uzasadnione jest również włączenie XX-wiecznych obiektów militarno-wojskowych w skład promowanego wizerunku turystycznego regionu.

Turystyczna eksploracja historycznych obiektów militarno-wojskowych mieści się zarówno w ramach turystyki kulturowej nastawionej na poznawanie wspólnego europejskiego dziedzictwa (funkcje edukacyjne, poznawcze), jak i turystyki przygodowej. Oferuje więc turyście całą gamę przeżyć – od refleksji nad trudną historią Europy, poprzez fascynację dziełami inżynierii i budownictwa wojennego, aż po dreszczyk emocji związanej z eksploracją niedostępnych, często tajemniczych obiektów.

I. BUDOWLE OBRONNE Z CZASÓW II WOJNY ŚWIATOWEJ NA DOLNYM ŚLĄSKU

Dolny Śląsk do 1945 r. Stanowił południowo-wschodnią rubież Niemiec. Sytuacja polityczna oraz rozwój wydarzeń w czasie II wojny światowej spowodowały, że region ten miał znaczenie strategiczne i wymagał wzniesienia dodatkowych umocnień – w ramach tzw. Wału Wschodniego, na lewym brzegu Odry wytyczono Linie Środkowej Odry (*Oderstellung*), od przedmieść Wrocławia, poprzez Ścinawę, Prochowice, Głogów (w granicach województwa dolnośląskiego), Bytom Odrzański, Nową Sól, Miłsko i Cigacice, aż do Krosna Odrzańskiego. Pierwsze obiekty powstały na koronie wału przeciwpowodziowego nad Odrą w latach 1930–1932, za nimi w odległości ok. 10 km, zlokalizowano linię mniejszych schronów (KAUFMANN, JURGA 2002) – wybudowano ok. 650 żelbetowych schronów bojowych, biernych oraz obserwacyjnych. Wzmocniono i unowocześniono miasta twierdze – Wrocław i Głogów. Choć pod względem zakresu prowadzonych prac fortyfikacyjnych Linia Środkowej Odry nie dorównywała Międzyrzeckiemu Rejonowi Umocnionemu, to jednak projekt zakrojony był na dużą skalę – miejscami budowano schrony zaledwie 150 m jeden od drugiego, kilkadziesiąt metrów od brzegów Odry.

Ponadto lokalnie zachowały się w krajobrazie Dolnego Śląska ślady niemieckich polowych linii obronnych (Barthold, Rygiel Nysy, Rygiel Bobru) z czasów II wojny światowej.

ssarily those with strictly defensive functions. The aim of this article is to support the thesis that Lower Silesia should become an important region for military tourism in Poland. Military tourism could be part of the tourism image of Lower Silesia.

Tourist exploration of historical-military sites is connected with general cultural tourism (learning about European cultural heritage), military tourism strictly, and also adventure tourism. It offers a whole range of experiences – from reflection over the difficult history of Europe to the discovery of mysterious sites, often difficult to get into.

1. MILITARY SITES FROM THE SECOND WORLD WAR IN LOWER SILESIA

Lower Silesia was at the eastern periphery of the Third Reich until 1945. The political situation before and during the Second World War meant that Lower Silesia had strategic value for German defences and it had to be fortified. The Middle Odra Fortified Line (the *Oderstellung*) was built on the left bank of the river Odra (Wrocław-Głogów in Lower Silesia and farther to Krosno Odrzańskie) as a part of the Eastern Defences. The first bunkers were built on the Odra flood protection embankment in 1930–32, and a second line of smaller bunkers was located 10 km behind the main one (KAUFMANN & JURGA 2002). The whole fortified line consisted of over 650 bunkers (observational and defensive), while the fortress cities of Wrocław and Głogów became modernized and strengthened. Although the scale of works on the Middle Odra Fortified Line was less than in the Międzyrzecki Fortified Region, the military sites were built very densely – only 150 m from one another in places.

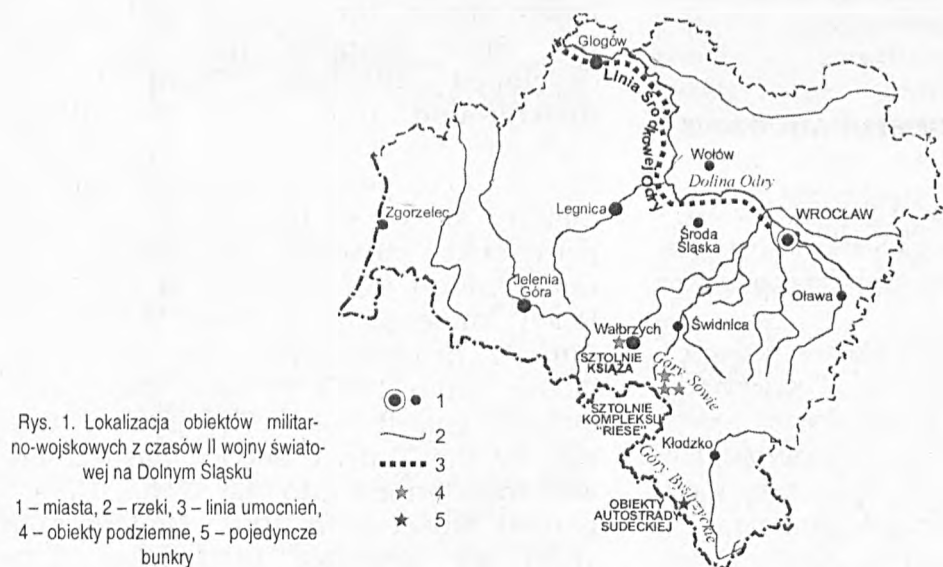
Locally, some German defences from the Second World War have been preserved in the cultural landscape of

W samym tylko Wrocławiu znajduje się ponad 400 schronów, fortów i bunkrów, część z nich powstała w czasie trwania II wojny światowej i miała charakter schronów dla ludności cywilnej, m.in. przy dzisiejszych ulicach Stalowej, Ładnej, Olbińskiej, przy placu Strzegomskim, pod Nowym Targiem oraz Dworcem Głównym.

Kolejna linia umocnień na Dolnym Śląsku wybudowana została w połowie lat 30. wzdłuż tzw. „Autostrady Sudeckiej” w Sudetach Wschodnich – był to system żelbetowych schronów. Zachowały się one m.in. w rejonie schroniska „Jagodna” (dwa obiekty), jak również Przełęcz Nad Porębą w Górach Bystrzyckich.

Lower Silesia (the Barthold Line, on the river Nysa, on the river Bóbr). There are also a few bunkers located in Wrocław – on Stalowa Street, Ładna Street, Strzegomski Square, under Nowy Targ and the Main Railway Station, used for civil defence purposes during the last war.

The other fortified line was built in the mid 1930s along the so-called ‘Sudecka autostrada’ (Eastern Sudety Mountains). It was a system of concrete bunkers, and single sites are preserved in the Bystrzyckie Mountains, near the ‘Jagodna’ chalet and the mountain pass called ‘Nad Porębą’.

Rys. 1. Lokalizacja obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej na Dolnym Śląsku

1 – miasta, 2 – rzeki, 3 – linia umocnień, 4 – obiekty podziemne, 5 – pojedyncze bunkry

Fig. 1. Location of military sites from the Second World War in Lower Silesia
1 – towns, 2 – rivers, 3 – fortifications, 4 – underground facilities, 5 – individual shelters

Najciekawsze jednak obiekty, o nadal nie do końca wyjaśnionym przeznaczeniu, powstały na terenie Gór Sowich. Znane są jako podziemne obiekty kompleksu „Riese”. Budowane prawdopodobnie od roku 1943 przez robotników przymusowych z terenów okupowanej Europy, liczą sześć dotychczas odnalezionych systemów sztolni i podziemnych tuneli w różnym stadium budowy. Ogółem znane nam systemy korytarzy i podziemnych hal liczą łącznie ok. 8100 m długości, mają 26 000 km² powierzchni oraz kubaturę 97 000 m³ (DUDZIAK 1996). Poszczególne kompleksy wchodzące w skład „Riese” to: Rzeczka (trzy sztolnie, 500 m), Jawornik (w początkowym stadium budowy, zawalony i niedostępny), Włodarz (największy kompleks, 3000 m), Osówka (trzy sztolnie i cztery

The most interesting and mysterious military sites are located in the Sowie Mountains. They are known as the ‘Riese’ underground complex. They consist of six systems of underground passages (in different states of construction) – ‘Rzeczka’ (3 tunnels, 500 m in length), ‘Włodarz’ (the biggest, 3000 m), ‘Osówka’ (3 tunnels with 4 cross-tunnels, 1700 m, aboveground the concrete sites of ‘Kasyno’ and ‘Silownia’), ‘Soboń’ (700 m), ‘Sokolec’ (2 main tunnels with 2 cross-tunnels, 750 m), ‘Jawornik’ (blocked and inaccessible) built by forced labour from 1943 (DUDZIAK 1996). The underground passages explored are 8100 m

wyrobiska poprzeczne, 1700 m, na powierzchni betonowe budowle „Kasyno” i „Siłownia”), Soboń (700 m), Sokolec (dwie sztolnie połączone dwoma wyrobiskami poprzecznymi – 750 m). Równie zagadkowe obiekty podziemne znajdują się pod zamkiem Książ niedaleko Walbrzycha. W czasie II wojny światowej w zamku prowadzono szeroko zakrojone prace adaptacyjne na potrzeby prawdopodobnie kolejnej kwatery Hitlera, jednocześnie drążąc pod zamkiem tunele o łącznej długości 950 m.

Podziemne obiekty kompleksu „Riese” doczekały się bogatej literatury zarówno o charakterze historycznym, jak i popularnonaukowym, eksploracyjnym. Aura tajemnicy wokół podziemi Gór Sowich, nierozwiązana do dziś zagadka przeznaczenia obiektów oraz domniemania na temat nadal nieodkrytych hal i korytarzy, stanowią prawdziwy magnes dla turystów (nie tylko miłośników tajemnic II wojny światowej).

2. TURYSTYCZNE ZAGOSPODAROWANIE

Spośród obiektów militarno-wojskowych zlokalizowanych na terenie Dolnego Śląska najlepiej zagospodarowane turystycznie są obiekty podziemne kompleksu „Riese”.

Ciekawą ofertę prezentują okolice Walimia – znajduje się tu trasa turystyczna „Podziemne fabryki Walimia”. Zwiedzić można skansen budowli fortyfikacyjnych (oryginalny most saperski Baileya, wieżyczki wartownicze), stałe wystawy muzealne – „Podziemny przemysł zbrojeniowy III Rzeszy”, „Minerały Gór Sowich”, „Kwatery Główne Hitlera”, „Obozy pracy AL Riese 1943–1945”, „Podziemna wartownia”. Obsługę tras prowadził Zakład Usług Turystycznych, przekształcony w 2001 r. w Muzeum Sztolni Walimskich¹. Walimskie podziemia udostępniane są turystom w dwóch okresach – od maja do września codziennie oraz od października do kwietnia również codziennie w nieco krótszym wymiarze godzinowym. Wart podkreślenia jest fakt, że są one również dostępne dla turystów niepełnosprawnych. Muzeum Sztolni Walimskich nie posiada własnego zaplecza noclegowego, przed wejściem do sztolni znajduje się pawilon z małą gastronomią.

W dużym stopniu zagospodarowane i przystosowane do potrzeb ruchu turystycznego są również podziemia okolic Głuszycy („Podziemne Miasto Głuszycy”, Kompleks Osówka). Dla turystów zostały przygotowane dwie trasy podziemne; pierwsza to trasa podstawowa o długości 1500 m, druga

long, have an area of 26 000 km² and volume of 97 000 m³. Other military underground sites can be found under ‘Książ’ castle near Walbrzych (950 m of passages), which could have been built as one of Hitler’s headquarters.

The ‘Riese’ underground complex has a rich historical, academic and popular literature. The mystery of the Sowie Mountain underground sites is a real tourist magnet and not only for lover’s of Second World War history.

2. TOURISM DEVELOPMENT

Among the military sites located in Lower Silesia, the underground sites of the ‘Riese’ complex have the best-developed tourism. There is an underground trail called the ‘Walim Underground Factories’ in the ‘Walim-Rzeczka’ complex. A heritage park of military sites can be visited, and also permanent museum exhibitions: ‘the underground war industry of the Third Reich’, ‘minerals of the Sowie Mountains’, ‘Hitler’s headquarters’, ‘the ‘Riese’ AL labour camp 1943–45’ and ‘the underground guardhouse’. The tourist trail run by the Tourist Service Association, was transformed into the Walim Underground Museum in 2001. Underground visits are available to tourists daily throughout the year and for longer hours between May and October. It is worth underlining that Walim’s underground museum is adapted for handicapped tourists. There are no accommodation facilities owned by the museum in the neighbourhood of Walim and catering is represented by a small pavilion next to the entrance to the underground museum.

The ‘Osówka’ underground complex (Głuszycy) is also very well adapted for tourists. Two underground trails have been prepared – the basic one (1500 m in length) and the second – more extreme – where tourists can and cross by rope bridges. Reservations have to be made in advance to participate in these. Other attractions are the

ma charakter ekstremalny – częściowo pokonywana jest lodzią, przewidziane jest także przejście mostem linowym (obowiązuje na niej rezerwacja). Atrakcją dla turystów są również obiekty naziemne („Silownia” i „Kasyno”). Sztolnie mogą być zwiedzane po indywidualnym uzgodnieniu obsługi przewodnickiej, również w języku obcym. Sztolnie udostępniane są w okresach: kwiecień–wrzesień (codziennie) i październik–marzec (również codziennie, ale krócej). Obiektowi towarzyszy niewielkie zaplecze gastronomiczne, sanitariaty, można się również zaopatrzyć w pamiątki, mapy okolicy czy foldery informacyjne.

W czerwcu 2004 r. zostały udostępnione podziemia kompleksu „Włodarz” (korytarze długości ok. 3 km, z czego 1 km znajduje się pod wodą). Dla turystów przygotowano trzy strefy podziemne (600 m do samodzielnego zwiedzania, ok. 2 km – zwiedzanie z przewodnikiem, około 1400 m zwiedzanie pieszo, miejscami przeprawy pontonem, zwiedzanie z przewodnikiem), jedną naziemną oraz wystawę sprzętu wojskowego. Ponadto w ofercie znajdują się atrakcje mające charakter ekspedycji – zjazd na linie szybem, zwiedzanie całych sztolni, przeprawa pontonami, wejście na drugi poziom sztolni (turystyka przygodowa na pograniczu wypraw survivalowych). Podziemia „Włodarza” czynne są cały rok (10.00–18.00) za stosunkowo niską cenę. Ciekawie prezentuje się również oferta naziemna kompleksu – w namiotach wojskowych zorganizowano kantynę, można posilić się w niej specjalami kuchni polowej – grochówką czy kielbaskami pieczonymi przez turystów w ognisku.

Sztolnie Walimia (kompleks Rzeczka) i podziemia Osówki „nanizane” są na tematyczny szlak turystyczny – czarny szlak martyrologii i znajdują się w niewielkiej odległości od siebie – dystans między obiektami przeciętny piechur jest w stanie pokonać w ok. 50 min. Jedynie kompleks „Włodarza” znajduje się w niewielkim oddaleniu od czarnego szlaku – jest on jednak dobrze oznakowany i łatwo do niego trafić. Obiekty kompleksu „Riese” można więc zwiedzić właściwie w czasie jednej wizyty w Górach Sowich. Między obiektami łatwo również przemieszczać się rowerami – Góry Sowie cechuje sieć szerokich traktów i leśnych duktów, ostatnio specjalnie dla rowerzystów oznakowanych.

Zamek Książ udostępnia aktualnie turystom podziemną trasę turystyczną długości zaledwie 80 m. Stanowi ona prawdopodobnie część schronu przeciwlotniczego ukrytego pod zamkiem, połączonego całym systemem szybów wentylacyjnych

mysterious aboveground sites – ‘Silownia’ and ‘Kasyno’.

The Walim underground site can be visited with a professional tour guide and foreign tourists can also be catered for. The site is open daily throughout the year but from October to March for a limited time. There are some small catering facilities as well as public conveniences. Furthermore, some maps, leaflets and souvenirs can be bought by tourists.

Another underground military site located in the Sowie Mountains was opened in June 2004. The ‘Włodarz’ complex has 3 km of passages (including 1 km under water). Tourists can visit three underground zones (600 m for unaided sightseeing, 2 km with a tour guide – travelling by flat-bottomed boats), one aboveground trail and a military equipment exhibition. The tourism offer at ‘Włodarz’ contains extreme attractions such as descent by rope, visiting unexplored parts of the underground site and travelling by flat-bottomed boats (adventure tourism). The ‘Włodarz’ complex is open daily throughout the year for a not very high price. The aboveground surrounding the ‘Włodarz’ complex is interesting – a soup kitchen in military tents serves traditional pea soup, and sausages can also be grilled on a campfire.

The underground sites of Walim and the ‘Osówka’ complex are located not far one from another on a tourist thematic trail: the ‘Black Trail of Martyrdom’. The distance between them can be covered in 50 min. Only the ‘Włodarz’ complex is a little farther from the black tourist trail, but it is easy to find as it is well marked. All the ‘Riese’ underground sites could be visited during one journey to the Sowie Mountains and it is possible to travel between them by bike (there are a lot of marked tourist bicycle trails).

The underground tourist trail available to tourists in ‘Książ’ castle is only 80 m long. Probably part of an underground air-raid shelter connected with the castle through the system of ventilation shafts (the shaft ends on the

z wyższymi piętrami zamku (do czwartego piętra sięga szyb windy, na piątym piętrze mieściła się maszynownia). Turyści, po pokonaniu ok. 15 m podziemnego tunelu, docierają do wartowni, gdzie mogą obejrzeć stanowisko karabinu maszynowego oraz płytę pancerną grubości 3 m. Na końcu tunelu istniała prawdopodobnie klatka schodowa, dziś zawalona skalami, za nią natomiast, w zamkniętej dla turystów części podziemi, znajdują się tunele zajmowane przez PAN. Podziemna trasa turystyczna Książa jest integralnym składnikiem oferty turystycznej zamku, turyści zaś mogą korzystać z całej dostępnej na miejscu infrastruktury turystycznej (noclegi, wyżywienie, kupno pamiątek, obsługa przez wykwalifikowanego przewodnika – źródło: Muzeum Zamku Książ).

W dużo gorszym stanie, zarówno pod względem materialnego zachowania, jak i aktualnego turystycznego zagospodarowania, znajdują się obiekty żelbetowych schronów Linii Środkowej Odry. Przyczyną takiego stanu jest m.in. charakter *Oderstellung*, który pod względem skali założeń fortyfikacyjnych nie dorównuje sąsiedniemu Międzyrzeckiemu Rejonowi Umocnionemu. Część schronów zostało celowo zniszczonych tuż po wojnie i do dziś stanowią one słabo czytelne w krajobrazie ruiny. Niemniej jednak zachowało się kilka obiektów o ciekawych rozwiązaniach konstrukcyjnych, zlokalizowanych na cennych przyrodniczo terenach dna doliny Odry (lepiej zachowane obiekty zlokalizowane są w rejonie Golkowic, Borkowa, Ścinawy, Kwiatkowic-Lubiąża, Brzegu Dolnego – pod mostem kolejowym – oraz w Radoszycach, gdzie mieści się ciekawy przykład zamaskowanego pillboxu w środku wsi i dalszych kilka obiektów wzdłuż rzeki). Część elementów pancernych pochodzących z obiektów Linii Środkowej Odry eksponowanych jest w skansenie fortyfikacyjnym znajdującym się w Lubuskim Muzeum Wojskowym w Zielonej Górze z siedzibą w Drzonowie. Obiekt ten, znajdujący się w granicach województwa lubuskiego, powinien być przykładem właściwej ekspozycji muzealnej militariów z czasów ostatniej wojny – udostępniany turystom skansen fortyfikacyjny nie tylko biernie prezentuje swoje eksponaty, ale tworzy ciekawe rekonstrukcje i wystawy plenerowe (np. wystawa „Schron” – rekonstrukcja wnętrza i wyposażenia schronu bojowego niemieckiej linii obronnej).

Wyda się, że zagospodarowanie, jak również ochrona i konserwacja zabytków *Oderstellung*, przynajmniej miejscami powinny być zbliżone do koncepcji parku przyrodniczo-kulturowego (aktu-

fourth floor, the engine room was located on the fifth). Tourists, after a 15 m walk, reach a guardhouse where a machine gun and an armoured wall (3 m thick) can be seen. Probably there was a staircase at the end of the tunnel (blocked by rocks now). There are other tunnels behind this staircase in a part of the underground site unavailable to tourists and occupied by PAN (Polish Academy of Sciences). The underground tourist trail of 'Książ' is an integral component of the castle's tourism offer, and tourists can make use of the whole available tourism infrastructure (accommodation, meals, purchase of souvenirs, tour guide services) (source: Museum of 'Książ' castle).

The state of preservation and tourism development of the concrete bunkers in the Middle Odra Fortified Line is worse than the 'Riese' complex. This is connected with the material character of the *Oderstellung* as the fortifications were intentionally destroyed after the Second World War (a lot of them are in ruins now). Many bunkers are located in the very valuable natural environment of the Odra valley. The best-preserved concrete sites can be found in Golkowice, Borków, Radoszyce (a concealed pillbox), Kwiatkowice-Lubiąż and Brzeg Dolny. Some of the reinforced elements from the Middle Odra Fortified Line are exhibited in the military heritage park in Drzonów (a department of the Lubuskie Military Museum in Zielona Góra). The military heritage park in Drzonów (Lubuskie Województwo) is an interesting example of a well-prepared museum exhibition of military remains of the both the last world wars. The museum has prepared various reconstructions and exhibitions on location (among others there is the exhibition called 'The Shelter', a reconstruction of a German bunker's interior and its military equipment).

The protection and conservation of the *Oderstellung* monuments through adaptation to the requirements of a landscape park seems to be the

alnie istnieją plany powołania do życia Odrzańskiego Parku Krajobrazowego, który obejmowałby dolinę Odry między Brzegiem Dolnym a Głogowem, obszar cenny głównie pod względem przyrodniczym, ale i kulturowym) zaopatrzonego w sieć ścieżek dydaktycznych z tablicami zawierającymi informacje na temat historii założeń fortyfikacyjnych Środkowego Nadodrza, lokalizacji głównych obiektów oraz roli, jaką umocnienia odegrały w czasie ostatniej fazy II wojny światowej. Przykładem sposobu zagospodarowania tego rodzaju założeń fortyfikacyjnych mogą być, oprócz rozwiązań polskich (np. działania w Międzyrzeckim Rejonie Umocnionym), również bogate doświadczenia innych państw, przede wszystkim Francji (Wał Atlantycki, Normandia), na Linii Maginota w północnej Alzacji. Oferta turystyczna wymienionych regionów opiera się m.in. na zwiedzaniu nowożytnych fortyfikacji oraz cmentarzy wojennych szlakiem najważniejszych kampanii końca II wojny światowej (m.in. trasy *Overlord-L'assaut*, *D-Day – Le Choc*, *La Contre-Attaque*).

W przypadku obiektów Linii Środkowej Odry, będących przykładem fortyfikacji słabo zachowanych i rozproszonych na linii kilkudziesięciu kilometrów, z przewagą obiektów o konstrukcji lekkiej, charakteryzującej się brakiem ciężkich grup warownych, bardziej sprawdza się zagospodarowanie w postaci ścieżek tematycznych, edukacyjnych. W pierwszej kolejności należałoby zadbać o odsłonięcie i uczynienie w krajobrazie poszczególnych obiektów, o ich zabezpieczenie i konserwację m.in. zachowanych oryginalnych części metalowych, a następnie właściwe oznakowanie, opis konstrukcji oraz funkcji pełnionych w całym systemie umocnień.

Fakt, że fortyfikacje *Oderstellung* są w większości słabo znane i niemal w ogóle niepopularyzowane poza wąskim gronem miłośników fortyfikacji, może paradoksalnie stanowić „magnes” turystyczny zawierający w sobie element eksploracji, przygody. Z tego również względu należałoby zadbać w przyszłości, aby ta eksploracja i przygoda nie pociągała za sobą zbędnego ryzyka. Stąd konieczność właściwego zabezpieczenia obiektów o charakterze podziemnym bądź nazbyt nadszarpniętych zębem czasu.

Ponieważ Odra stanowi atrakcyjny turystycznie szlak wodny, warto byłoby również powiązać jego promocję z popularyzacją nadodrzańskich fortyfikacji. Wzdłuż biegu Odry znajduje się przecież szereg stanic wodnych, przystani żeglarskich czy kempingów i biwaków, mogących stanowić bazę

appropriate action. Currently there is a project to create an Odra Landscape Park from Brzeg Dolny to Głogów in the Odra valley (based on its high natural and cultural value). Educational trails with information boards about the bunkers' history, location and their role in the Second World War could be designed. Good examples of a tourism development of similar fortifications (not only from in Poland) are the rich experiences of other countries, above all France (the Maginot Line in northern Alsace and the Atlantic Wall in Normandy). These regions' tourism offers include visits to the historic fortifications and military cemeteries of the most important military campaigns of the Second World War (thematic tourist trails: *Overlord-L'Assaut*, *D-Day – Le Choc* and *La Contre-Attaque*).

For fortifications similar to the Middle Odra Fortified Line (poorly preserved, dispersed and of light construction) a better solution would be the development of thematic educational trails. Military sites should be exhibited in a cultural landscape, protected and conserved (especially their metallic elements), marked and provided with basic information about history, military function and construction.

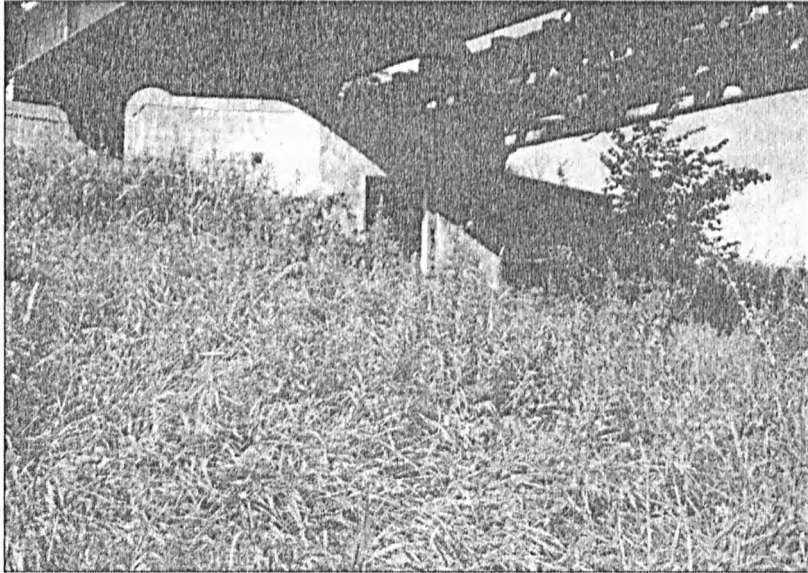
The fact that the fortifications of the *Oderstellung* are mostly unknown, unexplored and poorly popularized, could be a tourist magnet with a hint of adventure and adrenalin included. Because of this it is important to take care of tourist safety: underground and ruined sites should be well secured.

The river Odra is a very attractive tourist water trail and it is possible to connect its promotion with the popularisation of the Odra fortifications. There are a lot of campsites and marinas in the Odra valley which could be useful bases for visiting bunkers.

In recent years a few bicycle trails have been marked and signposted in the Odra valley on the left bank from Wrocław-Leśnica to Głogów, 256 km

wypadową w rejon najlepiej zachowanych przybrzeżnych obiektów Oderstellung. Jednocześnie w dolinie środkowej Odry wytyczono i oznakowano kilka tras rowerowych – na lewym brzegu Odry, z Wrocławia-Leśnicy do Głogowa, o łącznej długości 256 km. W wielu miejscach szlak ten przebiega w sąsiedztwie obiektów Linii Środkowej Odry. Można by więc wykorzystać istniejącą infrastrukturę turystyczną do popularyzacji zachowanych nadodrzańskich umocnień (przy odpowiednim oznakowaniu).

overall. The trail is near the fortification line, so the existing tourism infrastructure could be used to popularise the military sites (if they were properly signposted).

Fot. 1. Schron pod mostem kolejowym w Brzegu Dolnym
(fot. autorka)

Fot. 1. Shelter under the railway bridge in Brzeg Dolny
(author's photograph)

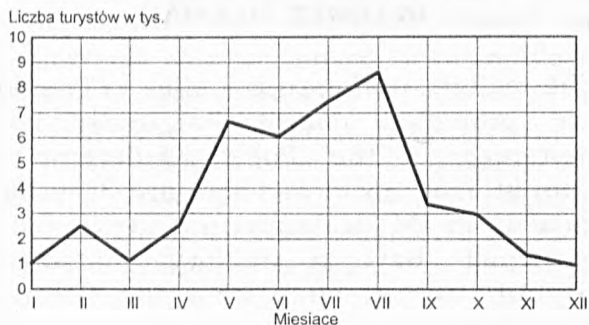

Fot. 2. Ruiny bunkra w Radoszycach nad Odrą
(fot. autorka)

Fot. 2. Bunker ruins in Radoszyce by the Odra
(author's photograph)

3. RUCH TURYSTYCZNY

Produkt turystyczny obiektów kompleksu „Riese” jest produktem użytecznym, wychodzącym naprzeciw i realizującym społeczne zapotrzebowanie. Świadczy o tym rejestrowany ruch turystyczny. Oferta turystyczna obiektów podziemnych kompleksu „Riese” przyciąga od połowy lat 90. kilkadziesiąt tysięcy turystów rocznie, przy czym liczba ta rokrocznie wzrasta. Z danych uzyskanych w biurze informacji turystycznej w Głuszyca wynika, że sezon w obiekcie trwa od maja do października, a liczba turystów utrzymuje się na poziomie ok. 40 000 rocznie. W samym tylko 2004 r. Muzeum Sztolni Walimskich odwiedziło ogółem 44 684 turystów.

Rys. 2. Liczba turystów w kompleksie Rzeczka (Walim) w 2004 r.
(źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez dyrekcję kompleksu „Rzeczka”)

Na podstawie danych udostępnionych przez dyrekcję kompleksu Rzeczka (liczba sprzedanych biletów w 2004 r.) można stwierdzić, iż sztolnie Walimia przyciągają niemal tyle samo turystów dorosłych, co dzieci (51% biletów normalne, 46% ulgowe), ponadto kategoria „wejściówki” obejmuje bilety sprzedawane po niższej cenie specjalnym grupom, np. z domów dziecka, zakładów opiekuńczych itd. (3%). Jedynie w lutym, kwietniu, maju, czerwcu 2004 r. liczba sprzedanych biletów ulgowych była większa od liczby biletów normalnych, jednakże na podstawie danych tylko z jednego roku trudno stwierdzić, czy jest to tendencja, czy zależność przypadkowa.

Odwiedzenie książek podziemi jest jednym z punktów zwiedzania zamku, więc trudno określić, jaka część turystów decyduje się obejrzeć również tę atrakcję. Jest ona dostępna bez konieczności kupowania biletu na zwiedzanie całego kom-

3. TOURISM

The tourism product of the 'Riese' underground complex is a useful product, meeting a social demand. The number of tourists recorded is proof of this. The tourism offer of the 'Riese' underground complex has attracted tens of thousands of tourists per year from the mid 1990s. The scale of tourism is still growing. According to data from the tourist information centre in Głuszyca, the annual number of tourists in the 'Osówka' complex is greatest from May to October, and recently the number has been close to 40 000 per year. 44 684 tourists visited the Walim Underground Museum in 2004.

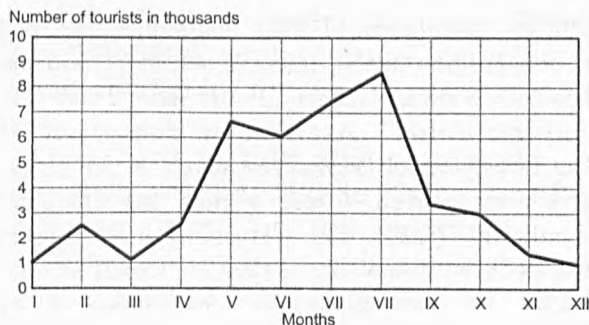

Fig. 2. Number of tourists visiting the 'Rzeczka' underground complex in 2004
(source: based on data provided by the 'Rzeczka' complex management)

Based on data from the 'Rzeczka-Walim' underground complex it can be seen that underground site at Walim attracts nearly the same number of adult tourists as 'children' (those buying reduced price tickets) – 51 % of tickets sold were at full price in 2004 and 46 % reduced. Moreover, the ticket category 'pass' meant cheaper tickets for groups from children's homes, etc. (3 %). The number of reduced price tickets sold for the Walim underground site was greater than the number of full price tickets only in February, April, May and June in 2004. It is hard to say if it is a trend or an accidental situation based only on data from one year.

A visit to the underground section of 'Książ' is just one part of a visit to the

pleksu, zwiedzanie odbywa się pod opieką przewodnika, w grupach do 15 osób, ceny biletów w roku 2005 – 8 zł za bilet normalny, 4 zł za ulgowy. Ruch turystyczny w podziemiach zamku Książ uruchomiono niedawno – w sezonie turystycznym 2005 r.

W przypadku obiektów znajdujących się na Linii Środkowej Odry w obrębie Dolnego Śląska trudno mówić o wielkości ruchu turystycznego, gdyż nie jest on w żaden sposób rejestrowany ani też zorganizowany. O tym, że zachowane obiekty Oderstellung są odwiedzane i że stanowią one przedmiot zainteresowania turystycznego świadczą np. liczne relacje miłośników fortyfikacji zamieszczone m.in. w Internecie.

4. PROMOCJA

Obiekty pomilitarne Polski znajdujące się pod ziemią promowane są obecnie wspólnie pod patronatem Stowarzyszenia „Podziemne Trasy Turystyczne Polski”. Aktualnie w Polsce jest 35 tras turystycznych zlokalizowanych w 34 obiektach podziemnych. Część z nich ma charakter pomilitarny (sześć tras wytyczonych w sześciu obiektach z czasów obu ostatnich wojen światowych). W Stowarzyszeniu „Podziemne Trasy Turystyczne Polski” zrzeszonych jest obecnie 15 tras podziemnych, w tym cztery w obiektach pomilitarnych – Trasa Międzyrzecka w Międzyrzeckim Rejonie Umocnionym, Fort Legionów w Warszawie, Twierdza Kostrzyń oraz na Dolnym Śląsku Podziemne Miasto „Osówka” w Górach Sowich. Pozostałe trasy podziemne – Kłodzko, Pętla Boryszyńska w Międzyrzeckim Rejonie Umocnionym, Podziemne Fabryki Walimia – Rzeczką, Kompleks „Włodarz”, Twierdza Toruń – Fort IV, Twierdza Osowiec, schrony kolejowe Stępina-Strzyżowa oraz podziemia zamku Książ pozostają nadal poza stowarzyszeniem.

Członkostwo w stowarzyszeniu (również dla obiektów dolnośląskich) oznacza przede wszystkim wspólną promocję. Stowarzyszenie zapewnia, po spełnieniu przez trasę określonych wymogów, specjalny certyfikat jakości. Otrzymują go jedynie trasy o uregulowanej sytuacji prawnej i własnościowej, zapewniające turystom maksimum bezpieczeństwa (organizator ma obowiązek zapewnić odpowiednie środki i warunki zwiedzania turystom). Taki certyfikat posiada kompleks „Osówka”. Stowarzyszenie zapewnia swoje

whole castle so it is hard to say how many tourists visit this attraction too. However the underground trail can be visited separately with a professional tour guide in groups consisting of a maximum of 15. Tickets cost 8 PLN – full, 4 PLN – reduced. It has only been open since the summer of 2005.

In the case of the Middle Odra Fortified Line sites, located in Lower Silesia, it is hard to discuss about the scale of tourism because it is not organized or recorded. However, there is evidence of tourist interest in the Odra fortifications and many descriptions of amateur explorations of the fortifications on the internet.

4. PROMOTION OF MILITARY SITES IN LOWER SILESIA

The military underground sites in Poland are promoted collectively under the patronage of the 'Polish Underground Tourist Trail Society'. There are 35 trails located in 34 underground sites, some of which have a military character: 6 trails are in sites from the Second World War.

At present, 15 underground trails are associated in the Polish Underground Tourist Trail Society, including the Międzyrzecka Underground Trail in the Międzyrzecki Fortified Region, the Legionów Fort in Warsaw, Kostrzyń Fortress, and the 'Osówka' Underground settlement in Lower Silesia. Other underground trails are in Kłodzko, the Boryszyńska circuit (Międzyrzecki Fortified Region), the Walim-Rzeczką Underground Complex, the Osowiec Fortress, the railway shelters at Stępina-Strzyżów and the underground trail in 'Książ' castle are not part of the Society. Membership of this society means common promotion (and the use of its logo) above all and, after fulfilling specified requirements, a special quality certificate. This can be granted to trails with regulated legal and ownership conditions, and in which visitor safety is maximised (there is an obligation to install security conditions for visitors). The 'Osówka' underground complex has such

logo i wspólną promocję. Od 1996 r. w Chełmie odbywa się co roku Forum Podziemnych Tras Turystycznych. Spotykają się na nim właściciele i użytkownicy tych obiektów. Założeniem organizatorów spotkań jest omówienie sposobu poprawy standardu i jakości usług świadczonych w tego rodzaju obiektach. Warto podkreślić, że Stowarzyszenie „Podziemne Trasy Turystyczne Polski” na swojej stronie internetowej promuje i zamieszcza informacje na temat wszystkich podziemnych tras turystycznych, także niezrzeszonych.

Sztolnie Walimskie, dotychczas niezrzeszone w tym Stowarzyszeniu, promują się przede wszystkim poprzez udział w krajowych targach turystycznych (Poznań, Warszawa, Kraków), wydając materiały informacyjne w postaci folderów, map atrakcji turystycznych regionu rozprawdzanych w centrach informacji turystycznej, na stronach internetowych gminy, na stronie Stowarzyszenia „Podziemnych Tras Turystycznych Polski”, jak również na własnej stronie www.sztolnie.pl. W podobny sposób udostępnia swoją ofertę na rynku turystycznym kompleks „Włodarz”.

Trudno natomiast mówić o promocji umocnień na Linii Środkowej Odry. Najwięcej informacji zamieszczanych jest przez indywidualnych miłośników fortyfikacji w Internecie, brak jest materiałów kartograficznych, które dokumentowałyby rozmieszczenie poszczególnych, lepiej zachowanych obiektów. Na wydanej niedawno mapie turystyczno-rowerowo-kajakowej Dolina Środkowej Odry Wrocław–Głogów (1 : 75 000) na lewym brzegu Odry zaznaczono jedynie 3(!) bunkry w rejonie Piskorzowic, pomimo że informator krajoznawczy wspomina również o umocnieniach ziemno-betonowych tzw. Rygla Odry w miejscowościach Borków i Golkowice.

5. OBIEKTY MILITARNO-WOJSKOWE JAKO PRODUKT TURYSTYCZNY

Produkt turystyczny definiować można jako kompozycję składników zaspokajających różne komplementarne potrzeby turystów. Według Middletona jest to również pakiet składników materialnych i niematerialnych, umożliwiających spędzenie czasu w miejscu docelowym, realizację motywów wyjazdu turystycznego (MIDDLETON 1996).

Spośród obiektów militarno-wojskowych Dolnego Śląska z czasów ostatniej wojny światowej

a quality certificate. The Underground Tourist Trail Forum has taken place in Chełm since 1996, designed for meetings of trail owners and users and to discuss ways of improving the quality and standards of tourism services. It is worth underlining that the 'Polish Underground Tourist Trail Society' on its website promotes and offers information about all the underground tourist trails, including those not a part of it.

The Walim underground complex, not a part of the 'Polish Underground Tourist Trail Society', promotes itself by participation in national tourism fairs in Poznań, Warsaw and Kraków, publishing leaflets and tourist attraction maps, which are also available in tourist information centres, on *gmina* websites, the website of the Society or their own websites (www.sztolnie.pl). In a similar way, the offer of the 'Włodarz' underground complex is made available to the tourism service market.

It is hard to talk about promotion of the sites of the Middle Odra Fortified Line, as most of the information is published by amateur individuals through the internet. There is a lack of cartographic detail about the location of the better-preserved bunkers. On a recently published tourist-bicycle-kayaking map of the Middle Odra Valley, Wrocław–Głogów' 1: 75 000, on the left bank of the Odra river only 3 bunkers are marked near Piskorzowice, despite the fact that the sight-seeing brochure contains information about concrete fortifications, the so-called 'Odra Rygiel' in Borków and Golkowice.

5. MILITARY SITES AS A TOURISM PRODUCT

A tourism product could be defined as a mixture of components which satisfy different complementary tourist needs. According to Middleton it is also a package of material and non-material components, enabling a tourist to spend time in destinations, with the fulfilment of tourist goals (MIDDLETON 1996).

oferta turystyczna podziemi kompleksu „Riese” wydaje się stanowić gotowy produkt turystyczny, spełniający kryteria wszystkich jego składowych. Podstawowym składnikiem produktu turystycznego są oczywiście atrakcje związane z zagospodarowaniem podziemi kompleksu „Riese”. Istnieje infrastruktura umożliwiająca turystom pobyt oraz korzystanie z atrakcji, włączając w to obsługę przewodnicką, niewielką bazę gastronomiczną (braki występują jedynie w zakresie własnej bazy noclegowej, jednakże rozwój tejże nie wydaje się konieczny ze względu chociażby na istnienie dynamicznie rozwijającej się bazy noclegowej związanej m.in. z agroturystyką). Szereg atrakcji kompleksu „Rzeczeki”, „Osówki” czy „Włodarza” pozwala turystom na aktywny wypoczynek oraz realizację wielu motywów turystycznych. Rejon „Riese” jest raczej łatwo dostępny zarówno dzięki komunikacji kolejowej (Wałbrzych), jak również lokalnej autobusowej i prywatnej busowej. Atutem produktu turystycznego kompleksów podziemnych „Riese” jest możliwość korzystania z atrakcji niezależnie od pory roku. Jednocześnie produkt turystyczny samych podziemi może funkcjonować osobno oraz w powiązaniu z innymi składnikami oferty turystycznej regionu – siecią szlaków rowerowych i pieszych.

Pod względem marketingowym produkt turystyczny „Rzeczeki”, „Osówki” czy „Włodarza” został profesjonalnie przygotowany do sprzedaży. Służy temu niewątpliwie aktywna promocja w lokalnej prasie, telewizyjnych programach, materiałach informacyjnych prezentowanych na targach turystycznych, jak również nowoczesne kanały informacji i dystrybucji w Internecie. Wizerunek podziemi „Riese” opiera się na chwytliwych hasłach, takich jak tajemnica, eksploracja czy przygoda. Produkt turystyczny jest dostępny zarówno dla turysty indywidualnego, jak i dla grup zorganizowanych. Można go nabyć raczej bezpośrednio u producenta niż u touroperatora.

Podziemna trasa turystyczna Książa jest jednym z komponentów produktu turystycznego kompleksu książkiego, marginalnym, aczkolwiek również ciekawym i wartym szerszej popularyzacji.

W przypadku obiektów wchodzących w skład Linii Środkowej Odry to w chwili obecnej nie stanowią one produktu turystycznego. Wydaje się również, że nie mogłyby one stanowić odrębnego produktu turystycznego. Aktualnie o Linii Środkowej Odry można mówić w kategoriach waloru, stanowiącego potencjalny produkt turystyczny. Przyszłość „turystyczną” nadodrzańskich fortyfikacji

Among the military sites from the times of the last world war, the tourism offer of the underground ‘Riese’ complex seems already to be a tourism product with all its necessary ingredients. The basic components are obviously the attractions of the underground ‘Riese’ complex itself. There is an infrastructure enabling tourists to stay there and use the attractions (including a tourist guide service and self-catering facilities) and there is only a lack of tourist accommodation facilities, but these seem unnecessary because of the dynamic development of, for example, agrotourism lodgings. A number of the attractions of the underground ‘Riese’ complex permit tourists to be active and to fulfil a variety of tourist goals. The neighbourhood of ‘Riese’ is easily available thanks to rail transport (Wałbrzych), local buses, and also private transport. The opportunity to take advantage of tourist attractions independent of season is an important feature of the tourism product of ‘Riese’. Equally, the underground tourism product may function independently or in connection with other components of the Lower Silesian tourism offer, e.g. with walking and bicycle trails.

The tourism product of ‘Rzeczeki’, ‘Osówka’ and ‘Włodarz’ is professionally prepared. Undoubtedly, active promotion in local press, television, and brochures prepared for tourism fairs is helpful, as well as modern information and distribution channels (the internet). The image of the underground ‘Riese’ complex is created by such catchphrases as ‘mystery’, ‘exploration’ and ‘adventure’. The tourism product is available for the individual tourist as well as for organized groups, and tourists can buy this product directly from the tourism service provider, not from a tour operator.

The underground site of ‘Książ’ is a component of the tourism product of ‘Książ’ castle, and thus marginal at present but interesting and worthy of popularisation.

At present, the sites included in the Middle Odra Fortified Line are not

widziałabym raczej we włączeniu ich w skład oferty turystycznej doliny środkowej Odry, na którą składa się dzisiaj bogaty potencjał przyrodniczy i kulturowy dostępny za sprawą sieci szlaków pieszych, rowerowych i wodnych. Włączenie w ofertę turystyczną również zwiedzania lepiej zachowanych umocnień w dolinie Odry mogłoby stanowić element zarządzania produktem turystycznym – realizacją strategii rozwoju produktu poprzez wzbogacenie go o nowe atrakcje pozwalające turystyce na zaspokojenie różnorodnych motywów turystycznych.

W ostatnich latach podejmowanych jest wiele działań mających na celu popularyzację doliny środkowej Odry zarówno dla celów turystyki wodnej, jak i rowerowej. Powstała infrastruktura w postaci szlaków pieszych i rowerowych pozwala doskonale na poznawanie nie tylko bogactwa nadodrzańskiej przyrody, ale również potencjału kulturowego makroregionu. Szlak Odry włączony został w międzynarodową sieć szlaków dziedzictwa kulturowego Greenways, a pochodzące z różnych wieków obiekty zabytkowe zlokalizowane w dolinie Odry, w tym umocnienia Linii Środkowej Odry, stanowią świadectwo burzliwej historii i zasługują na ochronę, promocję, a w niektórych przypadkach chociażby na ocalenie od zapomnienia.

Aktualnie działania na Szlaku Odry koordynowane są przez Fundację Ekologiczną „Zielona Akcja”. Według informacji udzielonych przez koordynatora Szlaku Odry, pana Rafała Plezię, Fundacja nie planuje w najbliższym czasie wykorzystania w celach turystycznych obiektów Linii Środko-

a tourism product and it would be difficult to create an independent product on their basis alone. It is better to talk about the Middle Odra Fortified Line in terms of its potential value, not as a finished product. Incorporation into the tourism offer of the Middle Odra Valley could be the opportunity for the Middle Odra Fortified Line. This offer contains enormous cultural and natural potential available for tourists through walking, cycling and educational trails. Including visits to fortifications in the regional tourism offer could be a way of achieving their development. It would enrich the present tourism product and enable tourists to fulfil a variety of goals.

In recent years many developments have been undertaken whose aim is the popularisation of the Odra valley for water and bicycle tourism. The existing tourism infrastructure allows not only recognition of the richness of its natural environment, but also the cultural heritage of the region, and the Odra Trail has been included in an international system of cultural heritage trails (Greenways). The historical monuments from various eras located in the Odra valley, including the Middle Odra Fortified Line, are a testimony to a turbulent history and deserve promotion, protection and in some case salvation from oblivion.

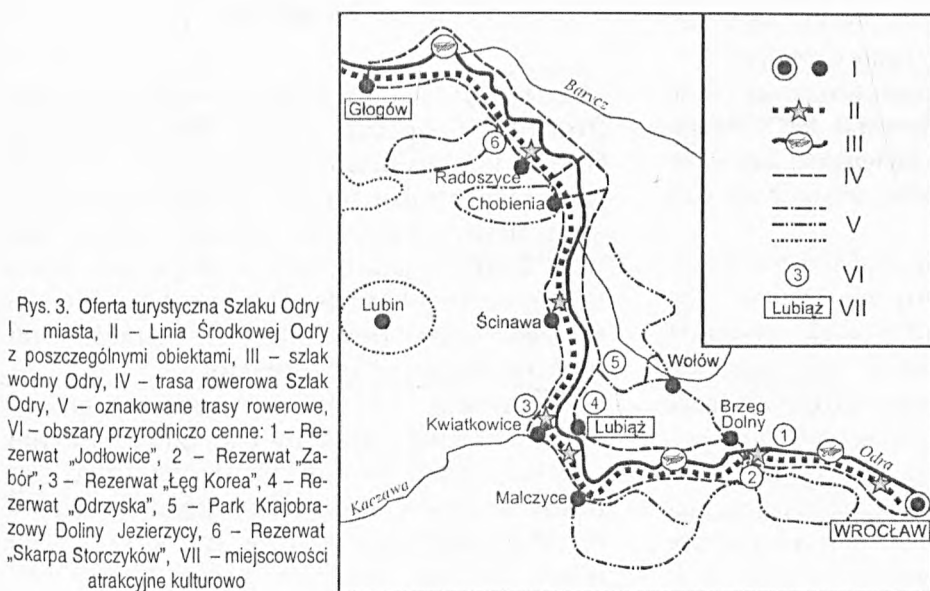

Fig. 3. The tourism offer of the 'Odra Trail'

I – towns, II – 'Middle Odra Fortified Line' with individual sites, III – Odra water trail, IV – cycling trail – Odra trail, V – marked cycling trails, VI – valuable natural areas: nature reserves – 1 – „Jodłowice” 2 – „Zabór”, 3 – „Łęg Korea”, 4 – „Odrzyńska”, 5 – the Jezierzycy Valley Landscape Park, 6 – „Skarpa Storczyków” VII – destinations valuable from a cultural perspective

wej Odry traktowanej jako całościowego systemu umocnień. Niemniej jednak istnieje w gronie osób pracujących nad wizerunkiem i ofertą Szlaku Odry świadomość zainteresowania, jakie wzbudzają nadodrzańskie fortyfikacje oraz istnienia nierejestrowanego ruchu turystycznego szlakiem zachowanych nadodrzańskich fortyfikacji. Na stronie serwisu internetowego Szlaku Odry planowane jest zamieszczenie informacji na temat poszczególnych obiektów Oderstellung – w Chobieni, Ścinawie oraz Golkowicach.

Produkt turystyczny zbudowany na podstawie obiektów podziemnych kompleksu „Riese” oraz produkt obiektów Linii Środkowej Odry tylko w części mogą być zbieżne (w zakresie przygotowanych atrakcji, form zagospodarowania czy realizowanych motywów turystycznych). Każdy z wymienionych relikwów kultury materialnej posiada swój unikatowy zestaw cech i pojęć zarówno w sferze materialnej, jak i mentalnej (emocjonalnej). Zestawienie obu turystycznych atrakcji w powyższych rozważaniach wynika z ich przynależności do określonej kategorii obiektów, dla których podstawowym kryterium wydzielenia są funkcje militarne, jakie pełniły w czasach II wojny światowej. Podziemia kompleksu „Riese” przynależą zarówno do kategorii obiektów militarno-wojskowych (dzieł budownictwa wojennego), jak i obiektów martyrologicznych.

6. PODSUMOWANIE

Potencjał obiektów militarno-wojskowych z czasów II wojny światowej na terenie Dolnego Śląska jest znaczący, zlokalizowane tu obiekty mają niewątpliwie wysoką wartość historyczno-zabytkową, edukacyjną i sentymentalną. Najlepszą formą ochrony i sposobem na zachowanie ich w krajobrazie jest przede wszystkim racjonalne, dokładnie przemyślane zagospodarowanie, również na cele turystyczne.

Podsumowując, włączenie obiektów militarno-wojskowych w ofertę turystyczną Dolnego Śląska wydaje się uzasadnione z wielu przyczyn. Produkt turystyczny budowany na podstawie potencjału obiektów militarno-wojskowych może być odpowiedzią na różnorodne motywy turystyczne – od chęci poznawania trudnej, zawilej historii regionu na przykładzie obiektów będących jej najdobitniejszym świadectwem, poprzez podróże sentymentalne, potrzeby przeżycia przygody, eks-

The present campaigns on behalf of an Odra Trail are coordinated by the ecological foundation, 'Green Action'. According to information given by the project's coordinator, Rafał Plezia, the foundation does not however plan to use the whole of the Middle Odra Fortified Line for tourism. Nevertheless, those working on the Odra Trail's image are aware of the interest in the Odra fortifications and the unrecorded tourism activity on their trail. Information about individual sites on the Middle Odra Fortified Line (Chobienia, Ścinawa, Golkowice) is planned to be published on the internet (www.szlakodry.pl).

The tourism product built on the basis of the underground sites of 'Riese' and that of the Middle Odra Fortified Line can be only be partially successful (in terms of prepared tourism attractions, infrastructure development and fulfilled tourism goals). Each of the mentioned relics of material culture has its own unique combination of features and ideas. The comparison of the tourism attractions in the foregoing discussion is a result of their belonging to a specific category of sites: having a military function during the Second World War. The underground attractions of the 'Riese' complex belong both to the category of military sites (military architecture), and martyrdom sites.

6. SUMMARY

The tourism potential of military sites from the Second World War in Lower Silesia is significant and the sites located here are undoubtedly of high historic, sentimental and educational value. The best form of protection and preservation in the cultural landscape is rational, well-thought out development, which will include the aims of tourism.

Summing up the discussion, to include military sites in the Lower Silesia tourism offer seems to be justified for many reasons. A tourism product based on the potential of military sites could allow various tourism goals to be ful-

ploracji obiektów kryjących nadal nierozwikłaną zagadkę. Zainteresowaniu budownictwem militarno-wojskowym z okresu ostatniej wojny sprzyja nagromadzenie w ostatnich latach kilku rocznic, począwszy od 60. rocznicy zakończenia II wojny światowej, po rocznicę ofensywy aliantów w Normandii (*D-Day*). Popularne stają się podróże w celu odwiedzenia cmentarzy wojennych, na których pochowani są polegli na frontach całej Europy.

Rejestrowany ruch turystyczny w obiektach militarno-wojskowych Dolnego Śląska świadczy o tym, że bazujący na nich produkt turystyczny odpowiada społecznemu zapotrzebowaniu i podlega aktywnej konsumpcji.

Zagospodarowanie turystyczne obiektów budownictwa obronnego to sposób na zachowanie unikatowego dziedzictwa kulturowego tej części Europy, stanowiąc jednocześnie ciekawy produkt turystyczny. Warto byłoby przy istniejącym potencjale na Dolnym Śląsku wykorzystać doświadczenia innych europejskich regionów, od lat z powodzeniem udostępniających dla ruchu turystycznego materialne pozostałości II wojny światowej. Im wcześniej Dolny Śląsk dostrzeże korzyści płynące z turystyki militarnej i sentymentalnej, tym większa szansa na przetrwanie wielu cennych obiektów, dla których brak opieki oznacza nierówną walkę z upływającym czasem, zbieraczami złomu (ostatnio) oraz zwyczajnym wandalizmem.

filled – from wanting to know the complicated and difficult history of the region through the sites that are its most visible testimony, to ‘sentimental’ journeys, and experiencing adventure and exploration of the mysterious and enigmatic.

Interest in the military architecture from the Second World War is enhanced by the present concentration of anniversaries such as the 60th anniversary of D-Day and the ending of the Second World War. Visiting military cemeteries, where relatives killed on European battlefields are buried, is still popular.

Recorded tourism at the Lower Silesian military sites shows that this tourism product meets a social demand and undergoes ‘consumption’. Tourism development of military sites is a method of preservation of the unique cultural heritage this part of Europe, simultaneously it is an interesting tourism product. In the Lower Silesia region, it would be worth making use of the experiences of other European regions which are successful in making Second World War relics available to the tourist.

The sooner Lower Silesia perceives the benefits of military and ‘sentimental’ tourism, the greater the chance for many valuable sites to survive. Any further delay would mean a one-sided fight with the passing of time, recent scrap metal scavengers and the common vandalism.

PRZYPIS

¹ Informacje nt. Muzeum Sztolni Walimskich uzyskano dzięki uprzejmości mgr. Krzysztofa J. Madziary, dyrektora tego muzeum, oraz na podstawie materiałów promocyjnych sztolni.

FOOTNOTE

¹ Information regarding the Walimskie Tunnels Museum was provided by Krzysztof J. Madziara, the museum director, and was also based on advertising materials.

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAPHY

- DUDZIAK M., 1996, „Riese”. *Tajemnica Gór Sowich*, Wyd. IMK, Konin.
 KAUFMANN J. E., JURGA R., 2002, *Twierdza Europa*, Wyd. Bellona, Warszawa.
 LIJEWSKI T., MIKUŁOWSKI B., WYRZYKOWSKI J., 1992, *Geografia turystyczna Polski*, PWE, Warszawa.
 Mapa turystyczno-rowerowo-kajakowa „Dolina środkowej Odry” 1 : 75 000, Wyd. „Plan”.

- MIDDLETON V., 1996, *Marketing w turystyce*, Polska Agencja Promocji Turystyki, Warszawa.
www.sztolnie.pl.
www.osowka.pl.
www.wlodarz.pl.
www.podziemia.pl.
www.dolnyslask.org/sztolnie/.
<http://zielona-akcja.eko.org.pl>.